

РЕЦЕНЗІЇ ТА ХРОНІКИ

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.17>

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ "КАВКАЗОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ: ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ"

"Кавказознавчі читання: збірник матеріалів Міжнародного науково-практичного семінару. Присвячується 100-річчю Азербайджанської Демократично Республіки та 100-річчю встановлення дипломатичних відносин між Азербайджанською Демократичною Республікою та Українською державою / упоряд. : доц., канд. іст. наук О.Р. Купчик, канд. іст. наук Л.В. Шпаковськи. Орг.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет; співорг.: Інститут кавказознавства НАН Азербайджану. Ніжин: вид-во Ніжинського держ. ун-ту ім. Миколи Гоголя, 2018".

Історична подія, якій присвячені "Кавказознавчі читання – 2018", була знаменним явищем в історії Азербайджану й України, оскільки в ній відобразилася спільність історичної долі народів обох країн. Дійсно, після тривалого періоду колоніального гноблення і розпаду Російської імперії, український та азербайджанський народи здобули національну незалежність, результатом чого стало створення ними Азербайджанської Демократичної Республіки й Української Народної Республіки. З огляду на це варто вважати, що встановлення дипломатичних відносин між державами відображало прагнення українського й азербайджанського народів до співпраці у справах захисту національних інтересів та розбудови майбутнього своїх держав. Отже, незважаючи на короткочасність періоду незалежного розвитку Азербайджану й України, що тривав після цієї історичної події, той досвід, який здобули в зазначений час народи обох країн і нині зберігає своє значення. І наукове осмислення проблематики науково-практичного семінару "Кавказознавчі читання – 2018" є актуальним і нині, коли перед Україною й Азербайджаном постали історичні виклики, що становлять загрозу незалежності та територіальній цілісності обох держав.

Збірник містить наукові праці українських й азербайджанських учених, де відображені дослідження подій і явищ історії Азербайджану, та головних напрямів політичних, економічних і культурних аспектів українсько-азербайджанських відносин, які розвивалися впродовж тривалого періоду історичного розвитку обох країн. За структурою збірник "Кавказознавчі читання 2018" складається із трьох розділів, які відрізняються один від одного тематичною спрямованістю наявних у кожному із них наукових праць. Зокрема, у першому із цих розділів зосереджені дослідження, у яких розглядають проблематику історичної ретроспективи розвитку Азербайджану в системі світових міжнародних відносин. У цих дослідженнях простежується спільність історичної долі українського й азербайджанського народів у часи, що тривали із середини XVII ст. донині.

При цьому варто відзначити актуальність наукової праці Сергія Пивовара *"Азербайджан у контексті імперіалістичної політики Росії (XVIII–XX ст.)"*. Ця актуальність визначається такою обставиною, що як у радянській, так і в сучасній російській історіографії панівним є міркування, що ті події, які відбулися в Азербайджані з 1804 до 1829 рр., були реалізацією прагнення Російської імперії до визволення цієї країни з-під колоніального гноблення з боку Персії, а її перебування у складі Російської імперії стало часом прогресивного розвитку цієї країни внаслідок економічного і культурного впливу з боку Російської імперії. Така сама схема розуміння спостерігалася також стосовно наступних етапів історичного розвитку Азербайджану. Зокрема, виникнення Азербайджанської Демократичної Республіки вважали контрреволюційним переворотом, здійсненим за підтримки світового імперіалізму, а приду-

шення російською армією прагнення азербайджанців до свободи – за інтернаціональну допомогу братньому народу, який повстав проти контрреволюційного мусаватистського уряду. Однак Сергій Пивовар на засадах аналізу історичних фактів аргументує іншу концепцію історичного розвитку Азербайджану, згідно з якою країна впродовж 187-ми років (починаючи з 1804) була лише елементом упровадження на Південному Кавказі політики імперіалістичної експансії спершу Російської імперії, а потім – Радянського Союзу. Зокрема, переконливо доводиться, що остаточно анексія Російською імперією Азербайджану (1804–1806) мала наслідком перетворення цієї країни на колонію, володіння якою забезпечувало як військово-стратегічні інтереси Російської імперії на Кавказі, так і позаекономічне використання нею торговельних зв'язків як засобу політичного домінування на Середньому Сході. Щодо твердження російської імперської пропаганди про те, що входження Азербайджану до складу Російської імперії було визволенням азербайджанців з-під впливу на них регресивної в суспільно-економічній і культурній сферах Персії та залучення цих нецивілізованих "інородців" до "великої руської культури", то, на засадах аналізу тогочасних державних документів і наукових праць сучасних провідних дослідників, Сергій Пивовар переконливо аргументував міркування, що впродовж часу перебування Азербайджану у складі Російської імперії головним завданням російської колоніальної адміністрації в цій країні була русифікація "нецивілізованих азіатів". Отже, саме умови перебування Азербайджану в системі імперського гноблення з боку Росії спричинили піднесення національно-визвольного руху в цій країні, що відбулося після розпаду Російської імперії і мало своїм результатом проголошення 28 травня 1918 р. Азербайджанської Демократичної Республіки. Цінність наукової праці Сергія Пивовара для українського читача, на наш погляд, полягає в можливості через порівняльний аналіз принципів російського колоніального гноблення України й Азербайджану виявити спільність історичної долі обох країн.

На особливу увагу заслуговує, на нашу думку, також наукова праця Ніфталієва Ільгара Вахід Оглу *"Утворення Закавказької Радянської Федерації як складова вирішення національного питання на Південному Кавказі (1921–1922 рр.)"*. У радянській історіографії домінуючим було міркування, згідно з яким політика більшовицької влади щодо тих країн, які увійшли до складу СРСР, базувалася на запровадженні принципів пролетарського інтернаціоналізму, рівноправності народів, та їхньому праві на самовизначення. Першим кроком більшовиків до створення союзу радянських республік нібито на основі названих принципів була реалізація сформульованого на початку 1921 р. задуму щодо об'єднання Азербайджану, Вірменії та Грузії у єдине державне утворення. Автор зазначеної наукової праці на засадах аналізу численних архівних докумен-

тів переконливо довів, що процес інтеграції трьох радянських республік Південного Кавказу насправді мав на меті створення такого федеративного об'єднання, що стало б об'єктом гегемоністських прагнень імперсько-більшовицького центру у розв'язанні проблем економічного, політичного і духовного розвитку підвладних йому радянських республік. При цьому варто відзначити наукову цінність висновків дослідника щодо сутності тих принципів міждержавних зв'язків, які під тиском імперсько-більшовицького центру були запроваджені в межах "Закавказької Радянської Федерації" під гаслами пролетарського інтернаціоналізму та рівноправності народів: адже саме ці принципи незабаром перетворилися на провідні в економічних і політичних відносинах між державними утвореннями СРСР. Зокрема виявлено, що внаслідок об'єднання Азербайджану, Вірменії і Грузії в межах тоталітарної системи наддержавного управління, підпорядкованій Політбюро комуністичної партії як вищому законодавчому, виконавчому і контрольному керівному органу, національні державні утворення зберегли лише зовнішні атрибути державності. При цьому найбільш руйнівних наслідків від такої системи зазнав Азербайджан: адже результатом об'єднання зовнішньої торгівлі суб'єктів "Закавказької Радянської Федерації" була "інтернаціоналізація" азербайджанської нафти, яка зумовила не лише безкоштовне постачання цієї нафти до Вірменії та Грузії, але також перетворила ці країни на володарів частини прибутків від її реалізації на зовнішніх ринках. То було відверте грабіжництво національного паливно-енергетичного багатства Азербайджану, і лише здобуття Азербайджаном незалежності після розпаду СРСР повернуло це багатство його законному володарю – азербайджанському народу.

У трьох інших наукових працях, що увійшли до складу першого розділу рецензованого нами збірника "Кавказознавчі читання – 2018", розглядається проблематика стану Азербайджану в системі сучасних міжнародних відносин. Відмітні ознаки цієї системи подані в науковій праці В'ячеслава Ціватого "*Культурна дипломатія та діалог культур азербайджанських діаспорних організацій у поліцентричному світі XXI століття*". На думку дослідника, нині людство перебуває в умовах існування багатополлярної (поліцентричної) системи світового устрою, характерною ознакою якої є наявність кількох регіональних "центрів впливу" (економічного, політичного, дипломатичного, культурного тощо), у межах яких виникли держави-гегемони, які мають трансрегіональні амбіції (с. 65–67). Додамо до висловленого, що найпотужнішими сучасними "центрами впливу" є Сполучені Штати Америки, Російська Федерація та Китайська Народна Республіка. При цьому варто зауважити, що в наш час відбувається посилення суперечностей між США і РФ, які мають глобальний характер (Близький і Середній Схід, Східна Європа), а КНР прагне посилити свій вплив у межах Східноазіатсько-Тихоокеанського регіону. Щодо України й Азербайджану, то обидві країни не є "центрами впливу" і не мають трансрегіональних амбіцій. З огляду на це ми погоджуємося з автором зазначеної наукової праці, який вважає, що в умовах сучасного глобалізованого світу пріоритетним напрямом зовнішньої політики Азербайджану є культурна дипломатія. Зважаючи на те, що Азербайджан має одну з найчисельніших у світі діаспору, саме вона є важливою складовою процесу реалізації такої політики. Зазначимо, що Україна також має досить чисельну діаспору у країнах Америки і Європи, і тому досвід Азербайджану у співпраці з діаспорними організаціями азербайджанців у різних

країнах має для неї важливе значення. У цьому, на наш погляд, полягає актуальність розглянутої в даній науковій праці проблематики.

У науковій праці Олександра Дудніка "*Голосування України в ОБСЄ 2013 року: перспективи і проблеми урегулювання "Нагірно-Карабахського питання"*" міститься докладний аналіз одного із суперечливих аспектів діяльності дипломатії України в зазначеній міжнародній організації напередодні початку інтервенції Російської Федерації проти України. При цьому виокремлення автором позиції України часу правління президента Віктора Януковича щодо шляхів урегулювання "Нагірно-Карабахського питання" як такої, що значною мірою послабила міжнародний авторитет України, обумовлене, на нашу думку, прагненням дослідника запобігти нехтуванню сучасними українськими політиками цією трагічною помилкою нещодавнього минулого, що може обернутися новим лихом для нашої держави. Адже безініціативність України в ОБСЄ щодо цього питання, її лавірування між геополітичними центрами Сходу і Заходу, прагнення до пошуку паритету інтересів між усіма країнами, що тією чи іншою мірою були причетні до розв'язання "Нагірно-Карабахського питання", у тому числі між агресором і жертвою агресії – не лише сприяли "заморожуванню" Нагірно-Карабахського конфлікту, але також зміцнювали впевненість керівництва РФ у безкарності завойовницької політики в сучасному світі. Разом із цим, ми вважаємо за доцільне навести свою власну думку щодо проблематики зазначеної наукової праці. Із цього дослідження випливає, що обмеження державами – жертвами зовнішньої агресії (у цьому випадку то є Азербайджан й Україна) захисту своєї незалежності та територіальної цілісності лише дипломатичними заходами, є безперспективним. Адже нам, історикам, невідомі випадки, коли держава-агресор добровільно і безкорисно віддавала захоплене і награване державам – жертвам агресії. Проте нам відомо безліч випадків, коли агресор змушений був робити це після застосування сили до нього самого. І ми впевнені в тому, що ніяка міжнародна солідарність неспроможна забезпечити територіальну цілісність України й Азербайджану без створення ними такого військового потенціалу, наявність якого надасть можливість цим державам здійснити гідний опір агресору. З огляду на це ми з надією спостерігаємо за титанічною активністю президентів України й Азербайджану щодо підвищення боєздатності збройних сил своїх країн. Це – правильна політика.

У науковій праці Муртезі Гасанова "*Геноцид проти Азербайджану*" наведені шокуючі факти масової загибелі та насильницького виселення азербайджанців із родючих земель у райони з пустельним кліматом. Виявлено, що чисельність жертв цих етнічних чисток лише впродовж 1905–1907 і 1918–1920 рр. досягла 2 млн осіб (с. 79). Важливо наголосити, що наведені в даній статті факти в Україні опубліковані вперше. Проте цінність зазначеної наукової праці полягає не лише в оприлюдненні лише цих жахливих фактів, але й в аналізі тих причин, які їх спричинили. Адже в радянській історіографії панувало міркування, згідно з яким лише жовтнева революція 1917 р. в Росії зумовила припинення міжетнічних конфліктів у Південно-Кавказькому регіоні. Однак при цьому причини і безпосередній винуватець цих міжетнічних конфліктів не називався. Утім, у цій науковій праці подані історичні факти, які вносять ясність у це питання. З огляду на це ми вважаємо за доцільне розпочати аналіз позицій її автора щодо інтпретації цих фактів із відомих статистичних даних,

маючи на увазі об'єктивність цієї науки. Отже, згідно з даними всесоюзного перепису населення СРСР, який відбувся за рік до розпаду цього державного утворення, кількісне співвідношення "корінного" населення Азербайджану, Вірменії та Грузії з вірменською (щодо Вірменії – азербайджанською) діаспорами таке: Азербайджан: 5 804 980 азербайджанців (82,68 % населення країни), 390 505 вірмен (5,56 %); Вірменія: 3 083 616 (93,31), 84 860 азербайджанців (2,57); Грузія: 3 787 393 (70,13 %), 437 211 вірмен (8,10 %). Отже, виявляється, що Вірменія на той час була найбільш згуртованою за етнічним походженням свого населення радянською республікою Південного Кавказу, і разом з тим мала найчисельнішу діаспору у двох інших радянських республіках цього регіону, яка нараховувала 827 716 осіб. Отже, кожний п'ятий вірмен Південного Кавказу (20,36 %) мешкав у межах Азербайджану і Грузії. Саме така етнічна ситуація містила заряд сепаратистського вибуху в середовищі вірменського населення Нагірно-Карабахської області Азербайджану, а отже – й інтервенцію Вірменії проти цієї країни, що відбувалася під гаслом надання допомоги співвітчизникам у їхній боротьбі за вихід зі складу Азербайджану і приєднання до "матері-Вірменії".

Зрозуміло, що етнічна ситуація, яка склалася наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. мала давнє історичне коріння. Автор рецензованої нами наукової праці віддаляє історичні витoki Нагірно-Карабахської кризи до часів захоплення східної частини Південно-Кавказького регіону Російською імперією. Дійсно, у Туркманчайській угоді, якою завершилася переможна для Росії війна з Персією (1826–1828) міститься цікавий пункт, згідно з яким Персія зобов'язувалася не заважати переселенню вірмен у межі володінь Російської імперії на Південному Кавказі. Цей факт відображував початок масового переселення вірмен на території Азербайджану: у першій половині ХІХ ст., за даними автора зазначеної наукової праці, на територію Азербайджану з Ірану та Туреччини було переселено 300 тис. вірмен (с. 78). Отже, ще в той час визначилися принципи колоніальної політики Російської імперії щодо Азербайджану: "захопити – колонізувати – розділити – панувати". Однак на той час родючі землі Азербайджану були досить густо заселені, тому вже тоді визначилися методи реалізації названих принципів, які найбільш яскраво виявилися під час трагічних подій, що відбулися в Азербайджані у 1905–1907 і 1918–1920 рр. То були: масові вбивства мирного азербайджанського населення, у тому числі жінок і дітей, насильницьке переселення азербайджанців із родючих земель у райони з несприятливими для життя і сільськогосподарської діяльності умовами, грабіжницьке вилучення в азербайджанського населення матеріальних цінностей, псування або знищення пам'яток азербайджанської культури (с. 79–82). Подані факти свідчать про те, що методи реалізації принципів колоніальної політики Росії в Азербайджані характеризувалися всіма ознаками геноциду і мали за мету заселення території цієї країни більш прихильними до колоніального панування Росії на сході Південно-Кавказького регіону вірменами, які могли бути в разі необхідності використані Росією як допоміжною силою в її боротьбі з національно-визвольним рухом азербайджанців. Саме так і сталося під час бурхливих подій в Азербайджані у 1989–1991 рр., внаслідок яких виникла Нагірно-Карабахська криза і відбулася інтервенція Вірменії проти Азербайджану. Це є моя особиста думка.

Другий розділ збірника наукових праць "Кавказознавчих читань 2018" присвячений розгляду проблематики безпосередньо азербайджансько-українських відносин. Заслуговує на увагу стаття Олега Купчика "**Торгівельні зв'язки між УСЗЗ і АзСРСР (початок 20-х років)**". Предметом наукового аналізу автора статті є відображення характеру торговельних зв'язків між Україною й Азербайджаном на початку 20-х рр. ХХ ст. у діяльності "Укрзовнішньторгу". Вага цієї наукової праці полягає в тому, що архівні документи, на основі аналізу яких вона була написана, походять від того самого часу, коли під керівництвом імперського центру відбувалося формування провідних принципів економічних стосунків між радянськими республіками, які в 1922 р. увійшли до складу СРСР. Виявлено, що ці принципи мали руйнівні наслідки для соціально-економічного розвитку Азербайджану (див. вище). Однак дослідником виявлено, що, незважаючи на припинення у грудні 1921 р. під тиском Раднаркомом РСФСР спроби встановлення міждержавних відносин між Україною й Азербайджаном, торговельне співробітництво між цими країнами продовжувало розвиватися. Ця обставина є свідченням того, що тогочасні економічні зв'язки певною мірою були альтернативою наявному напередодні прийняттю договору щодо створення СРСР прагненню імперського радянського центру до зосередження у своїх руках зовнішньої торгівлі майбутніх суб'єктів СРСР.

Невідома сторінка історії Другої світової війни висвітлюється в науковій праці Яни Купчик "**Азербайджанці в Українській повстанській армії**". Дійсно, у радянській історіографії певна увага приділялася участі представників різних національностей СРСР у так званій Великій Вітчизняній війні, а точніше – у боротьбі народів СРСР проти німецького фашизму. Разом із тим, участь азербайджанців у лавах Української повстанської армії як у боротьбі за визволення як народів Європи від німецького фашизму, так й українського народу від національного та соціального гноблення з боку радянсько-російської імперії в історичній науці СРСР була забороненою темою. Неабияку наукову цінність має дослідження організаційних форм участі азербайджанців у національно-визвольній війні, яку провадила Українська повстанська армія: зокрема виявлено, що азербайджанські добровольці почали створювати у складі куренів УПА суто азербайджанські за національною ознакою військові підрозділи, які воювали під керівництвом власного командного складу та під національним прапором. У такий спосіб у цих військових підрозділах існували всі умови для збереження національної ідентичності азербайджанців. Отже, виявляється, що азербайджанські добровольці вважалися воїнами УПА за побратимів-союзників у їхній боротьбі зі спільними ворогами – німецьким фашизмом і російсько-більшовицьким імперіалізмом. На особливу увагу заслуговують наявні в зазначеній науковій праці списки бійців-азербайджанців куренів УПА "Цимбала", "Калина", сотні "Півний" та чоти міста Мизоч із зазначеннями не лише їхніх прізвищ і псевдонімів, але також року народження та місця їхнього проживання. На нашу думку, ця інформація має зацікавити як українських, так й азербайджанських дослідників: адже йдеться про героїв, які віддали своє життя боротьбі за свободу не лише українського, але також й азербайджанського народу.

Дві наявні у другому розділі наукові праці присвячені дослідженню історичних явищ і подій, що відбулися після здобуття незалежності Україною й Азербайджаном. Зокрема, у науковій праці Юрія Кочубея "**Україна –**

Азербайджан: спільність стратегічних інтересів" доводиться, що після здобуття Україною й Азербайджаном незалежності перед обома державами постали проблеми однакової складності, які були зумовлені необхідністю як негайного вирішення проблеми створення власних збройних сил і силових структур, так і визначення головних напрямів проведення реформ, які могли сприяти ефективному переходу від адміністративно-командної моделі економічного розвитку цих держав до ліберально-ринкових виробничих відносин в економічній сфері. При цьому зазначається, що вирішення цих проблем відбувалося в умовах зазіхання на національну територію як України (Крим), так й Азербайджану (Нагірний Карабах). Саме спільність внутрішніх економічних і зовнішніх політичних проблем, які постали перед Україною й Азербайджаном на початковому етапі незалежного розвитку обох держав, на думку дослідника, визначили тотожність принципів їхньої зовнішньої політики. Цю тотожність дослідник убачає не тільки в дотриманні Україною та Азербайджаном принципів мирної співпраці з усіма іншими державами, у тому числі і з колишньою метрополією, але й в утриманні від приєднання до союзів, які могли обмежити щойно здобуту цими державами незалежність. Спільність стратегічних інтересів України й Азербайджану в сьогоденні визначається у військово-політичній сфері їхньою боротьбою за відновлення територіальної цілісності, а у сфері економіки – подолання руйнівної спадщини СРСР, а саме – невпорядкованість економіки колоніального типу, зорієнтованої на видобувну промисловість (в Азербайджані то є видобуток нафти, в Україні – вугілля і залізної руди), яка до того ж у колоніальний період на 90 % перебувала в розпорядженні метрополії. Важливим для обох держав є також розв'язання проблем диверсифікації (для України – джерел надходження нафти і газу, для Азербайджану у врегулюванні цих проблем – шляхів транспортування енергоносіїв). На думку дослідника, обопільна зацікавленість України й Азербайджану у розв'язанні цих проблем зумовлює як поглиблення співпраці між ними у сфері економіки, науки та культури, так і посилення координації їхніх дій у провідних міжнародних організаціях.

Проблеми поглиблення українсько-азербайджанського співробітництва у сфері науки і культури висвітлені у двох останніх наукових працях, що розміщені у другому розділі рецензованого нами збірника наукових праць "Кавказознавчі читання 2018". Перша з них – стаття Любові Шпаковськи **"Внесок українців у розвиток культури Азербайджану"** – є своєрідним науковим екскурсом у сферу духовних зв'язків України й Азербайджану, здійснений через аналіз діяльності представників науки і культури української діаспори в цій державі. При цьому дискурс автора зазначеної наукової праці ґрунтується на персоналістичному підході до аналізу такої проблематики: висвітлення організаційних питань щодо розвитку українсько-азербайджанських духовних зв'язків, студіювання творчості видатних діячів азербайджанської науки і культури – українців за етнічним походженням, дослідження й систематизація цілісного комунікативного процесу у сфері міжнародної діяльності цих держав. Варто зазначити, що дослідником ретельно висвітлені внески у розвиток азербайджанської науки і культури Миколи Гулака, Агатангела Кримського, Всеволода Зуммера, Марії Титаренко й Олександра Баґрія.

Три статті збірника доцільно об'єднати згідно з єдністю їхнього змістовного спрямування, а саме описання

історії азербайджанської діаспори в Україні. Зокрема, наукова праця Наталії Зуб **"Київські азербайджанці: до проблеми статистики й ідентифікації (початок ХХ ст.)"** базується на найбільш ранніх за часом свого походження статистичних даних щодо етнічного складу населення столиці України. Зазначимо, що автором здійснено сумлінну роботу щодо пошуку кількісних показників наявності азербайджанців у середовищі населення Києва, та їхнього соціального становища і роду діяльності. З огляду на це ми вважаємо, що є підстави для подальшого статистичного опрацювання здобутих автором кількісних показників, а саме – визначення критеріїв щодо співвідношення азербайджанців з іншими тюркськими етнічними угрупованнями та знаходження показників їхньої диференціації; встановлення коефіцієнта кореляції при обробці статистичних даних. Такий підхід позбавить науковця від ситуативних висновків щодо складності виокремлення азербайджанців із середовища тюркомовних мешканців Києва досліджуваного періоду.

Наукова праця Фергада Туранли **"Внесок азербайджанської діаспори у розвиток української науки і культури"** відзначається деталізацією аналізу багаточисельних фактів сучасної діяльності українських азербайджанців. Варто наголосити, що характерною рисою автора цієї наукової праці є не лише досконале опрацювання документів, що мають своє походження від початку 90-х рр. ХХ ст., але й умінням талановито занурити читача до інтелектуального фонду діяльності організації азербайджанської діаспори в Україні. Адже такі постаті українських інтелектуалів, як Геннадій Удовенко, Ярослав Дашкевич, Юрій Кочубей, Григорій Халімоненко, Володимир Сергійчук, Микола Мірошніченко, Олександр Богорош та ін., які брали активну участь у розвитку українсько-азербайджанських відносин, свідчать про високий фаховий рівень наукових і культурних зв'язків між цими державами. Важливою є така обставина, що проблематика зазначеної наукової праці досліджується автором у широкому географічному вимірі, де згадані міста, у яких організовані національно-культурні товариства азербайджанців. Доцільним є звернути увагу на державницький рівень аналізу проблематики дослідження як із патріотичних позицій самого автора наукової праці, так і через визначення патріотичної складової досліджуваних ним документів. Такий підхід обумовлює розуміння викладених фактів на психологічному рівні, що поглиблюється візуалізацією наданих дослідником фотографій. Отже, наочність матеріалу залучає читача до динаміки епохи, кульмінація якої зосереджується на героїчному вчинку українського воїна, капітана Ільгара Баґірова.

Третій розділ збірника наукових праць "Кавказознавчі читання 2018" присвячений персоналіям наукових і політичних діячів у системі українсько-азербайджанських зв'язків. Зокрема, у науковій праці Оксани Василюк **"Деякі аспекти досліджень Агатангела Кримського про Нізамі Генджеві"** розкриваються таємні прошарки творчої лабораторії відомого українського орієнталіста Агатангела Кримського щодо створення ним життєпису великого азербайджанського поета ХІІ ст. шейха Нізам ад-Діна Абу Мухаммада Ілйаса ібн Йусуфа ібн Заки ібн Му'айяда Генджеві (1141 – близько 1203), відомого як Нізамі Генджеві. Безсумнісним науковим здобутком авторки даної наукової праці є докладне опрацювання нею структури книги Агатангела Кримського "Нізамі та його сучасники". Саме такий науковий підхід дослідниці надав їй можливість обґрунту-

вати логіку опрацювання Агатангелом Кримським постаті великого поета епохи традиційного історичного розвитку Азербайджану. Адже саме творча діяльність Нізамі Генджеві стала узагальнення національних інтересів азербайджанців того часу і визначала уособлений дух самого народу.

Наукова праця Олега Купчика й Адалета Тагірзаде **"Життя та діяльність Джаліла Садихова (Мамедзаде)"** присвячена дослідженню донині невідомої постаті суспільного діяча, уродженця азербайджанського міста Шуши Джаліла Садихова, життя якого з юнацтва було пов'язане з Україною. Зазначена розвідка надає можливість визначити ті суперечності часу бурхливих соціальних потрясінь, які відобразилися на долях їхніх сучасників. Виявляється, що Джалал Садихов, безсумнівно, був талановитою людиною з активною життєвою позицією та соціально-політичним спрямуванням мислення. Адже в описанні його життєдіяльності уособлені головні колізії того часу: палке бажання отримати вищу освіту не мало успіху, активна життєва позиція була позбавлена постійної політичної визначеності, кар'єрне зростання завершилося падінням, а політичний конформізм зумовив зраду належності до роду Садихів, що зовнішньо виявилось у зміні власного прізвища. Отже, описання долі цієї людини наближає розуміння об'єктивного історичного процесу до сензитивності особистісного фактору в історії українсько-азербайджанських відносин.

Неабияке значення, на наш погляд, має наукова праця Юрія Латиша **"Гейдар Алієв і Михайло Горбачов: історія конфлікту"**. Автор цієї наукової праці доводить, що конфлікт політичних діячів періоду кризи та розпаду СРСР був спричинений аж ніяк не особистісними рахунками або обопільною неприязню, а тією обставиною, що постаті Гейдара Алієва і Михайла Горбачова відображували два протилежні й несумісні типи політиків згаданого історичного періоду. Дійсно, Гейдар Алієв за 13 років керівництва АзССР виявив себе розумним, розважливим і водночас вольовим національним лідером Азербайджану, який енергійно вирішував нагальні проблеми цієї країни і реалізував низку програм, які сприяли прискоренню її соціально-економічного розвитку (с. 195). Саме ці ділові якості Гейдара Алієва, на думку дослідника, спонукали тодішнього генерального секретаря ЦК КПРС Юрія Андропова, незважаючи на відмову Гейдара Алієва від його пропозиції, примусити керівника Азербайджану 22 листопада 1982 р. зайняти посаду першого заступника голови Ради Міністрів СРСР. Щодо Михайла Горбачова, то після смерті Костянтина Черненко саме цей партійний діяч був ідеальною кандидатурою на посаду генерального секретаря ЦК КПРС через такі об'єктивні та особистісні показники: 1) росіянин за національним походженням; 2) відносно молодий вік; 3) добре освічена людина (дві вищі освіти); 4) лєнінець-атеїст, який пройшов усі щаблі кар'єрного зростання в ієрархічній системі КПРС; 5) високий рівень комунікабельності. Але, на відміну від Гейдара Алієва, Михайло Горбачов не мав будь-яких значних успіхів у попередній партійно-державній керівній діяльності. Однак Гейдар Алієв об'єктивно не міг скласти конкуренцію Михайлу Горбачову в боротьбі за найвищу посаду в СРСР через "національність та віру" (с. 194). До того ж, Гейдар Алієв не особливо прагнув до цієї боротьби: адже його інтереси були пов'язані з рідним Азербайджаном, з яким він не втрачав зв'язків.

З огляду на це ми вважаємо, що справжню причину конфлікту між Миколою Горбачовим і Гейдаром Алієвим обумовлювали такі чинники: 1) Гейдар Алієв у загальнолюдському розумінні був більш розумною та му-

дрою людиною, ніж Михайло Горбачов, а така якість не вибачалася у партійному середовищі; 2) Гейдар Алієв мав потужний особистісний магнетизм, що забезпечувало йому незаперечний авторитет, а за таку рису знищували в партійному середовищі. У системі партійного керівництва оточуючі повинні бути слабшими за свого керівника. Саме такий стиль керівництва забезпечував життєздатність партійної системи комуністичного режиму. Отже, Гейдар Алієв був зайвим у цій системі. Зважаючи на це 19 жовтня 1987 р. його було позбавлено обов'язків члена Політбюро ЦК КПРС, а потім усунуто з посади заступника голови Ради міністрів СРСР. Після того розгорнулася кампанія щодо політичного знищення цього державного діяча. Отже, конфлікт закінчився перемогою Михайла Горбачова, однак то була суто формальна перемога. Позитивними наслідками цієї "перемоги" для Гейдара Алієва було його повернення в рідний Азербайджан, що на той час перебував у скрутному становищі, який був зумовлений загостренням Нагірно-Карабахського конфлікту, початком інтервенції проти Азербайджану з боку Вірменії, та суперечностями між лідером народного фронту Е. Ельчібеєм і кремлівським ставлеником А. Муталібовим. У цих умовах азербайджанський народ прикликав Гейдара Алієва стати на чолі його боротьби за порятунок Батьківщини. І Гейдар Алієв, який витримав кремлівські цькування і переніс важкий інфаркт, знайшов у собі мужність прийняти волю народу і взяти на себе важкий тягар цієї великої місії. Помер він не як опальний політик, не як вигнанець, а як визнаний азербайджанським народом національний лідер, як воїн, що залишався на бойовому посту до останнього подиху. Його життя в уявленні азербайджанців було тим маяком, який і нині своїм променем вказує їм шлях у майбутнє. Щодо Михайла Горбачова, то він до останнього боровся за "збереження Союзу" і добровільно пішов з посади Президента СРСР тоді, коли це державне утворення фактично припинило своє існування. Нині він перебуває в політичному забутті, лише іноді безуспішно намагаючись хоч якось реанімувати свій колишній статус. Проте це йому не вдається, і ніхто вже не згадає його добрим словом. Так хто переміг у цьому конфлікті в історичній перспективі?

Отже, рецензування збірника наукових праць міжнародного науково-практичного семінару "Кавказознавчі читання 2018" обумовлює такі висновки: 1) проблематика наявних у ньому статей базується на сучасному історичному мисленні, що надає можливостей розкрити як логіку історичного розвитку, так і динаміку проаналізованих авторами явищ і подій; 2) їхнє змістовне навантаження є відповідним формі викладання та інформаційній загостреності обраної дослідниками проблематики; 3) незважаючи на багаточисельність змісту наданих статей, що нашаровує багатство кількісних характеристик цього збірника, мейнстрім його якісної характеристики спрямований до цементації українсько-азербайджанської духовної єдності; 4) у процесі рецензування матеріалів збірника, а отже, занурюючись в історію Азербайджану, у рецензента-українця на підсвідомому рівні виникла асоціація постійного впливу фактора присутності спільного сильного сусіда цих країн. У цьому зв'язку виникла думка: якщо політична оцінка цьому фактору вже надана, то чи не є доцільним українським і азербайджанським історикам спільно розробити теоретичні засади щодо його синергетичної дії в історії обох наших країн?

**В. Крюков, д-р іст. наук, проф.
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка, Старобільськ, Україна**